

*Марія Володимирівна Осядла,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корещького НАН України*

ЦІННІСНИЙ ВИМІР СВОБОДИ У ПРАВІ

Проблема ціннісного виміру правової сфери має тривалий характер та пов'язується із динамічною розвитуку суспільства та держави. Цінності, які кладуться в основу категорій «свобода» та «право», становлять фундаментальну проблему через складність і плюралістичність підходів до їх розуміння.

Проблема цінностей досліджується аксіологією (від грец. *axia* — цінність та *logos* — слово, вчення), яка є одним із сучасних розділів філософії. Певної самостійності та визначеності аксіологія набула наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Це філософське вчення про природу цінностей, їх місце у реальності та структуру ціннісного світу, тобто про зв'язки різних цінностей між собою, із соціальними та культурними факторами і структурою особистості.

Сучасна теорія цінностей почала формуватися лише в 1960-х роках, серед російських учених, які досліджували питання правової аксіології, слід виокремити В. Нерсисянца [1], який вперше обґрунтував аксіологію права як самостійний напрям правової філософії, та С. Алексєєва, який визначив наявність власної та інструментальної цінності права [2], а у фундаментальній праці, присвяченій соціальній цінності права, брав за основу класовий характер суспільства та філософські основи марксизму [3].

Поняття цінності зазвичай використовують для наголосу на людське, соціальне та культурне значення об'єктів і явищ, що відсилає до світу належного, цільового, осмисленого [4].

Однак за радянських часів ціннісним аспектам свободи і права не приділялося значної уваги. Радянські вчені (Н. Неновський та ін.), приділяючи увагу лише матеріальним факторам розвитку суспільства, залишали поза увагою духовну сферу людського життя, що має важливе значення для суспільної взаємодії.

Про зростання ролі правової аксіології у сучасних правових дослідженнях свідчить той факт, що низка відомих праць, присвячених іншим філософсько-правовим проблемам, містить глибокий аналіз ціннісних аспектів зазначеної проблем. Такими працями є, зокрема, монографія А. Козловського [5], в якій цінності визначаються як необхідні елементи правової реальності та пізнання права.

Отже, одним із головних завдань науки і практики є розробка теоретико-правової основи для створення та реалізації права в аспекті розуміння цінності свободи у праві. Однак плюралізм думок серед учених щодо розуміння змісту, меж та особливостей втілення свободи ускладнює вирішення цього завдання.

Питанню ціннісного виміру свободи у праві присвячені праці багатьох сучасних учених, які є представниками як теоретичних, так і галузевих наук, зокрема: С. Алексєєва, О. Бандурка, М. Козюбри, В. Нерсисянца, Н. Оніщенко, Ю. Оборотова, П. Рабіновича, В. Селіванова, С. Сливки, Ю. Шемшученка та ін.

Саме ціннісний вимір свободи у праві як елемент ціннісно-нормативного рівня соціальної системи суспільства, яке спрямоване на забезпечення надійного і гарантованого простору для діяльності особи, забезпечення соціальної свободи і є метою дослідження цієї статті.

У юридичній літературі існує різна класифікація цінностей, які залежать від критеріїв, які покладені в їх основу. Так, найбільш загальним є поділ цінностей на позитивні (любов, вірність) та негативні (зневага, зрада), які базуються на тому, що може мати значення для людини; цінності духовні та матеріальні, які отримують свій ціннісний зміст через властивості, які покладені в їх основу; цінності абсолютні та відносні. Окрім того, існує диференціація цінностей на духовні, які включають у себе: цінність справедливого і несправедливого; законного і незаконного та ін. [6].

М. Лапін виокремив такі групи цінностей: інтегруючі — за допомогою них здебільшого консолідується поведінка суб'єктів (на рівні національної ідеї); сенсу життя — вони визначають цілі буття, людської сутності, цінності волі, правди, краси; вітальні — ціннісні судження, необхідні для збереження і підтримки повсякденного життя, здоров'я, безпеки, комфорту; інтерактивні — цінності міжособистісного спілкування; ідентифікації та соціалізації — визначають процес формування особистості. Водночас моральні цінності є системоформуючими. Причому їхнє значення підсилюється саме в період трансформації, коли настанови, переконання, ідеї переглядаються і переосмислюються [7].

У своїй монографії «Ціннісний підхід у системі соціологічного знання» А. Ручка виокремлює узагальнений перелік цінностей, зокрема: цінності є засобом задоволення потреб та інтересів людей, що служить суспільному прогресу і всебічному розвитку особистості; цінності акцентують увагу на значущості речей, явищ, ідей, важливих для життєдіяльності соціальних суб'єктів; цінності є ідеальним критерієм оцінки й орієнтації особистості у суспільстві [8].

Аналіз наукової літератури надає можливість констатувати наявність правових цінностей, тобто тих цінностей, які можна досягнути за допомогою самого права, та цінностей права, під якими розуміють його спроможність бути метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань [9]. Цінність у праві слід сприймати як вектор виміру самого права, це те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою.

Зокрема, Ю. Оборотов під правовою аксіологією розуміє вчення про цінності, які забезпечуються правом, та цінності самого права. Принципове значення має розмежування цінностей права (тобто тих цінностей, які охороняються за допомогою права) і правових цінностей (тобто тих цінностей, які несуть у собі через століття і покоління саме право, правова культура). Так, на думку Ю. Оборотова, у правовій сфері свобода не є правовою цінністю, вона є цінністю права, яка через принцип формальної рівності матеріалізована засобом таких правових цінностей, як суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Саме останні становлять зміст свободи в юридичному сенсі й виступають як основоположні правові цінності [10].

За оцінкою С. Алексєєва, цінності права — «це увесь арсенал, увесь спектр правових феноменів різних рівнів з тією лише особливістю, що вони відокремлюються і розглядаються не з позицій одних лише потреб юридичної практики і у цьому відношенні у вигляді об'єктивованих фрагментів правової дійсності, а з позицій їх функціонального призначення, тих рис, які характеризують їх як інструменти правового регулювання, вирішення економічних та інших соціальних завдань» [2].

Ю. Шемшученко зазначає, що «вчення про цінності (аксіологія) розглядає право як соціальну цінність та благо. Найвизначнішою цінністю, реалізувати яку покликане право, є існування суспільства і життя окремої людини. У соціальному та особистому житті фундаментальну роль відіграють такі цінності, як свобода, відповідальність, рівність, справедливість» [11, с. 106].

Таку ж думку поділяє й О. Бандура, за словами якого, «право у будь-якій сучасній інтерпретації виступає самостійною культурною цінністю і є засобом оптимальної реалізації інших цінностей культури, насамперед свободи» [12, с. 44].

Не менш важливим є дослідження свободи крізь призму ціннісних рівнів права, за допомогою яких можна розкрити важливі аспекти щодо розуміння свободи. Якщо сутність права у найбільш загальному визначенні є міра свободи та обґрунтованість поведінки суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлені розвитком суспільства, то цінність права можна визначити як уособлення свободи й активності людей на основі упорядкованих стосунків і відповідно до справедливості, необхідності узгодження волі й інтересів різних верств населення, соціальних груп, окремих індивідів.

Цінність права похідна від більш загальних людських цінностей, прийнято виокремлювати декілька її аспектів: як явище, сенс якого полягає в реалізації ідеї права (власна цінність права); як особливий соціальний регулятор суспільних відносин (інструментальна цінність права); як здобуток культури людства (історико-культурна цінність права).

Власна цінність права пов'язана з його сутнісними характеристиками. Право є втіленням ідей свободи, рівності, гуманізму і справедливості, що і формує його сутність. За допомогою власної

цінності право протистоїть свавіллю і беззаконню та забезпечує простір для впорядкованої свободи й активності.

Тобто право є засобом забезпечення (гарантування) свободи і засобом її обмеження. З одного боку, саме в праві свобода набуває свого найбільш концентрованого вираження, у ньому вона матеріалізується у конкретних правових формах, принципах, інститутах. Однак, з другого боку, у праві закріплена не абсолютна свобода суб'єктів права, а тільки її певна частина, яка об'єктивно зумовлена і визначається з урахуванням системи відповідних концептуальних засад [13, с. 160].

У літературі власну цінність права також розділяють на соціальну цінність права, тобто правом стають лише ті норми, зміст яких відповідає інтересам суспільства, які здатні забезпечити стабільність суспільства; та особистісний вимір цінності права, за яким право є джерелом свободи особи. За допомогою права вирішуються протиріччя між особистою свободою і загальним благом. Окрім того, особистісна цінність права наділяє особу свободою та встановлює певний порядок її використання для всебічного і повного розвитку особистості [10].

Не менш важливою є інструментальна цінність права як одна із проявів його загальносоціальної цінності. Вона полягає у тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом для вирішення різних завдань, у тому числі для забезпечення функціонування інших соціальних інститутів (держави, соціального управління, моралі тощо) та інших соціальних благ. Як інструмент право використовується різними суб'єктами соціального життя — державою, церквою, громадськими об'єднаннями, комерційними організаціями, громадянами. У розвинутому суспільстві саме право є одним із головних інструментів, здатних забезпечити його життєдіяльність, соціальну злагоду, організованість, подолання соціальної напруги [2].

Також у науковій літературі трапляється й історично-культурна цінність права, яка полягає у тому, що свобода належить до фундаментальних цінностей світової культури, вироблених людством у процесі його розвитку. У такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, як втілення гуманістичних прагнень людства, як результат боротьби за свободу [14].

З огляду на це інструментальна цінність права спрямована на зовнішній його прояв, що пов'язується із забезпеченням стабільності суспільних відносин за допомогою інструментів — регуляторів, а власна цінність права пов'язана із внутрішнім його проявом, відображаючи багатогранність цієї категорії та найважливіші елементи, такі як свобода та справедливість.

Водночас аксіологічний зміст категорії свободи у праві останнім часом набуває глобального характеру. Це зумовлено проникненням правових цінностей до вищих рівнів загальносвітових ціннісних ієрархій. У той же час фундаментальні цінності людини стають базою аксіології права, утворюючи сутісну константу юридичного простору. Однією з основоположних цінностей індивіда є потреба у свободі.

Як свого часу писав Г. Гегель, свобода є сутністю права, але свобода не будь-яка, а лише певним чином визначена й забезпечена [14].

Ю. Оборотов визначає свободу як найвищу цінність людини, можливість вибору та самовизначення. Саме свобода виступає у більшості випадків як неусвідомлена, прихована цінність людини, доки вона існує, людина зберігає свою людську якість. Тільки викоринившись в індивіді, свобода може стати загальною цінністю багатьох людей [10].

Стверджуючи принципи свободи, право набуває глибокого особистого значення, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства загалом, відкриває особі доступ до благ, є дієвим засобом її соціальної захищеності. У цьому виявляється гуманістичний характер права. Саме свобода як цінність права належить до арсеналу загальнолюдських цінностей, що напрацьовуються поколіннями людей упродовж історії.

Ціннісне опосередкування свободи правом особливо актуалізується у сучасний період, коли створюється сприятливий простір для вільної та ініціативної діяльності індивідів, громадських організацій та інших інститутів громадянського суспільства. Процес зміцнення європейських зв'язків, вихід України на міжнародну арену характеризується динамізмом та інтенсивністю, стає більш ліберальним. Водночас воно не позбавлене суперечностей і залишається нестабільним, оскільки потребує становлення традицій правового розвитку.

Отже, свобода визначає свою цінність не сама собою, не лише через факт свого існування, а з точки зору ставлення до неї людини та суспільства. Для кожної людини свобода тоді становить

певну цінність, коли людина сама знаходить у ній корисні властивості й особисто відчуває у них необхідність. Якщо корисні якості свободи не усвідомлюються індивідом, тоді цей феномен не сприймається ним як цінність. Події сучасності наочно підтверджують тезу: громадська самосвідомість немислима без відчуття цінності свободи [15, с. 93–95].

На сучасному етапі суспільного розвитку відбувається переоцінка цінностей не на рівні однієї особистості, а на рівні усього суспільства, тому основний акцент повинен бути зроблений на свободу, обумовлену правом, рівністю та справедливістю, що концентруються у служінні суспільству.

Отже, одним із завдань юридичної науки та практики є створення науково-методологічної теоретико-правової основи для законотворчості й реалізації права з точки зору розуміння цінності категорії правової свободи.

Потреба аксіологічного виміру правової свободи виникає також в аспекті дослідження шляхів підвищення ефективності дії права щодо оптимальної реалізації цінності особистості, передусім свободи; забезпечення надійного і гарантованого простору для діяльності особи, забезпечення соціальної свободи.

Саме тому вищою цінністю більшості філософських і правових концепцій є розуміння аксіології права в контексті свободи, за якою право слід сприймати як уявлення про свободу та основний засіб її забезпечення, оскільки втілює це уявлення у норми поведінки силою держави, її інститутами.

Викладене вище дає можливість зробити такий висновок. Однією з основних проблем, яка постає перед аксіологічним виміром свободи в праві, є суперечлива природа вищих загальнолюдських та відповідних їм правових цінностей. Ця суперечливість пов'язана із розбіжностями, які існують між ціннісними орієнтаціями окремих індивідів, між цінностями особи та суспільства і навіть між різними цінностями, які становлять світоглядну основу особистості.

Водночас фундаментальна цінність свободи стає базою аксіології права, утворюючи сутнісну константу юридичного простору. Окрім того, свобода як цінність права трансформується у юридично оформлену свободу, яка спрямована на подолання «відчуження» людини у сфері права, сприйняття цінностей як результату особистої творчості особистості та стає найбільш ефективною спробою узгодження суперечностей з огляду на те, що являє собою так званий ідеологічний фундамент для демократичної, правової держави.

Список використаних джерел

1. *Нерсисянц В. С.* Философия права / В. С. Нерсисянц. — М., 1998.
2. *Алексеев С.* Право: Азбука — Теория — Философия. Опыт комплексного исследования / С. Алексеев. — М., 1999.
3. *Алексеев С. С.* Социальная ценность права в советском обществе / С. С. Алексеев. — М. : Юридическая литература, 1971. — 223 с.
4. *Абушенко В. Л.* Ценностные ориентации / В. Л. Абушенко // Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. — Минск : Изд. В. М. Скакун, 1998. — 896 с.
5. *Козловський А. А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. — Чернівці, 1999.
6. *Поляков А. В.* Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. — СПб. : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. — 864 с.
7. *Шайгородський Ю.* Суспільна мораль як система цінностей // Правові засади захисту особистих цінностей та суспільної моралі : зб. нормативних актів України / укл.: Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан. — К. : Укр. Центр політ. менеджменту, 2007. — С. 5–20.
8. *Ручка А. А.* Ценностный подход в системе социологического знания / А. А. Ручка ; АН УССР, Ин-т философии. — Киев : Наукова думка, 1987. — 154 с.
9. *Михайлов С. В.* К вопросу об определении категории «правовая ценность» / С. В. Михайлов // Вопросы гуманитарных наук. — 2010. — № 3 (47). — С. 161–166.
10. *Оборотов Ю. М.* Традиції та новації у правовому розвитку : моногр. / Ю. М. Оборотов. — О. : Юридична література, 2001. — 160 с.
11. *Шемшученко Ю. С.* Вибране / Ю. С. Шемшученко. — К. : Юридична думка, 2005. — 592 с.

12. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві : моногр. / О. О. Бандура. — К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. — 200 с.
13. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Х. : Право, 2010. — 584 с.
14. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. Б. Г. Столпнера и М. И. Левиной ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. — М. : Мысль, 1990.
15. Основные ценности социальной демократии / отв. ред. В. С. Орлов. — М. : РАН ИНИОН, 1996. — 236 с.

Осядла М. В. Ціннісний вимір свободи у праві

Розглядається проблема ціннісного виміру свободи у праві, яка має тривалий характер і пов'язується із динамікою розвитку суспільства та держави. Потреба аксіологічного виміру свободи виникає також в аспекті дослідження шляхів підвищення ефективності дії права щодо оптимальної реалізації базових цінностей особистості, передусім свободи.

Фундаментальна цінність свободи стає базою аксіології права, утворюючи сутнісну константу юридичного простору. Окрім того, свобода як цінність права трансформується у юридично оформлену свободу, яка спрямована на подолання «відчуження» людини у сфері права.

Ключові слова: свобода, право, цінність свободи, аксіологія права.

Осядлая М. В. Ценностное измерение свободы в праве

Рассматривается проблема ценностного измерения свободы в праве, которая имеет длительный характер и связывается с динамикой развития общества и государства. Потребность аксиологического измерения свободы возникает также в аспекте исследования путей повышения эффективности права относительно оптимальной реализации базовых ценностей личности, прежде всего свободы.

Фундаментальная ценность свободы становится базой аксиологии права, образуя сущностную константу юридического пространства. Кроме того, свобода как ценность права трансформируется в юридически оформленную свободу, которая направлена на преодоление «отчуждения» человека в сфере права.

Ключевые слова: свобода, право, ценность свободы, аксиология права.

Osyadlaya M. Value dimension of the right of freedom

The problem of value measure of freedom in Praia, which has a long-term nature and is associated with the dynamics of the development of society and the state. Need axiological measure of freedom also occurs in the aspect of the study of ways to enhance the effectiveness of the right to an optimal implementation of the basic value of the person, first of all freedom.

The fundamental values of freedom is becoming the foundation of axiology of law forming sustnistnu constant legal space. In addition, the right to freedom as a value is transformed into a legally free, which is aimed at overcoming the «alienation» of man in the sphere of law.

Key words: freedom, law, the value of freedom, axiology of law.